

ЗЛОВЖИВАННЯ СУБ'ЄКТИВНИМ ЦИВІЛЬНИМ ПРАВОМ ЯК ВИД АНОМАЛІЇ ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ

ABUSE OF SUBJECTIVE CIVIL LAW AS A TYPE OF LEGAL BEHAVIOR ANOMALY

Заболотна Н.Я., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу

*Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Семчишин С.І., к.п.н.,
доцент кафедри міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій

Львівський університет бізнесу та права

Стаття присвячена визначенню розуміння поняття зловживання суб'єктивним цивільним правом з точки зору аномалій права та правової поведінки. Наголошується, що зловживання правом у сфері приватного права полягає у здійсненні суб'єктивного права всупереч істинному змісту права та його призначенню. Такі негативні відхилення від унормованих правових явищ отримали назву «аномальних». Проаналізовано поняття «зловживання суб'єктивним правом» з позицій вітчизняного законодавства. Встановлено, що у цивільному законодавстві України відсутнє легальне визначення поняття «зловживання суб'єктивним правом». У нормі ЦК України відображено лише загальноправовий принцип неприпустимості зловживання правом. Через відсутність ознак складу даного діяння в законодавстві неможливо визначити чіткий перелік меж здійснення суб'єктивного права, вихід за які буде свідчити про зловживання особою своїми правами. У доктрині цивільного права зловживання правом розглядається як діяльність суб'єкта з недобросовісної реалізації свого суб'єктивного права не за його призначенням, що заподіює шкоду суспільним інтересам та/або інтересам третіх осіб чи створює реальну загрозу її заподіяння при формальній правомірності такої діяльності. Наводяться істотні ознаки зловживання суб'єктивним правом. Доводиться, що аномальність поведінки, спрямованої всупереч істинному призначенню права та реалізованої недобросовісно з метою досягнення неправомірного результату або завдання шкоди іншим суб'єктам чи суспільству обумовлена різними формами деформації правосвідомості. Підкреслюється, що правові аномалії складаються з різних форм деформації правосвідомості, а також інших негативних явищ, які є проявом неправильного ставлення до права. Серед різновидів виділяється та аналізується така деформація, як правовий егоцентризм. Наведені ознаки правового егоцентризму, які детермінують поведінку особи, що характеризується як зловживання правом.

Ключові слова: суб'єктивне право, правова поведінка, зловживання правом, аномалія, правова аномалія, правосвідомість, деформація правосвідомості, правовий егоцентризм.

The article is devoted to defining the understanding of the concept of abuse of subjective civil law from the point of view of law anomalies and legal behavior. It is emphasized that the abuse of the right in the field of private law consists in the exercise of a subjective right contrary to the true content of the right and its purpose. Such negative deviations from normalized legal phenomena were called "abnormal". The concept of "abuse of subjective right" is analyzed from the point of view of domestic legislation. It was established that there is no legal definition of the concept of "abuse of subjective right" in the civil legislation of Ukraine. Only the general legal principle of the inadmissibility of abuse of law is reflected in the norm of the Central Committee of Ukraine. Due to the lack of signs of the composition of this act in the legislation, it is impossible to determine a clear list of the limits of the exercise of the subjective right, exceeding which will indicate the abuse of the person's rights. In the doctrine of civil law, abuse of the right is considered as the activity of the subject in the dishonest implementation of his subjective right not for its purpose, which causes damage to public interests and/or the interests of third parties or creates a real threat of its occurrence in the case of the formal legality of such activity. Significant signs of abuse of the subjective right are given. It is proven that the abnormality of behavior directed against the true purpose of the law and implemented in bad faith with the aim of achieving an illegal result or causing harm to other subjects or society is due to various forms of deformation of legal consciousness. It is emphasized that legal anomalies consist of various forms of deformation of legal consciousness, as well as other negative phenomena that are a manifestation of a wrong attitude to law. Among the varieties, such a deformation as legal egocentrism is distinguished and analyzed. The signs of legal egocentrism, which determine the behavior of a person characterized as abuse of law, are given.

Key words: subjective law, legal behavior, abuse of law, anomaly, legal anomaly, legal consciousness, deformation of legal consciousness, legal egocentrism.

Постановка проблеми. Розглядаючи питання зловживання правом як вид правових аномалій, в першу чергу, як слушно зазначає Г. Чувакова, варто зазначити, що право можна розглядати як цивілізовану форму і спосіб організації і регулювання незалежності особи в суспільстві. Встановлюючи межі юридично можливої діяльності людей, воно завжди обмежує людську незалежність, замінюючи її юридично закріпленою свободою. Право одночасно і охороняє, і обмежує незалежність особи. Воно гарантує індивідуальній юридично формалізовану сферу особистої незалежності і разом з тим обмежує його антисоціальні інтереси, оголошуючи незаконними способи їхнього досягнення [16, с. 440–441].

Принцип самостійного і безперешкодного здійснення суб'єктивних прав є одним із базових у праві. Саме він лежить в основі існування правової держави та наповнює гуманістичним змістом правовий режим взаємовідносин людини і держави, здійснюваний за принципом: «дозволене усе, що не заборонено законом». У той же час, міра

свободи, що закладена у суб'єктивному праві не абсолютна, вона має певні межі, вихід за які приводить особу до зловживання правом [14, с. 3].

Зловживання правом у сфері приватного права полягає у здійсненні суб'єктивного права всупереч істинному змісту права та його призначенню, внаслідок застосування якого, суб'єкт завдає або намагається завдати шкоду іншим учасникам суспільних відносин, діючи як в межах формально-правомірної поведінки, так і за її межами, всупереч принципу верховенства права та утвердження правової держави [2, с. 10].

Такі негативні відхилення від унормованих правових явищ отримали назву «аномальних». Як зазначає О. Ткаля, загальний характер відхилень означає, що хоч вони й виникають в окремих юридичних явищах і процесах, але притаманні всім сторонам правової сфери життя і мають спільну природу [11, с. 48]. Суспільна небезпека зазначеного виду правових аномалій полягає в тому, що вони в поєднанні з іншими правовими відхиленнями ство-

рюють сприятливі умови для формування та вдосконалення стійких корупційних схем у різноманітних сферах діяльності держави і суспільства, багато з них переростають у конкретні види правопорушень, у тому числі тяжкі злочин [3, с. 95].

Інститут зловживання правом є відносно новим в українському законодавстві та недостатньо розробленим юридичною наукою, а існуючі правові погляди є доволі суперечливими [1, с. 51]. Дотепер немає єдиних підходів, однозначного розуміння та й непаралогічного пояснення зловживання суб'єктивним правом (правами) ані в науковій юридичній літературі, ані в законодавстві України, що послугуються цим юридичним поняттям [18, с. 186]. Відсутні ґрунтовні дослідження щодо розгляду зловживання цивільним правом як виду правових аномалій.

Метою статті є теоретико-правове дослідження зловживання суб'єктивним цивільним правом як виду аномалії правової поведінки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій нагальних проблем зловживання правом та окремих питань правових аномалій приділяли увагу такі вітчизняні вчені, як М. Агарков, О. Бакалінська, С. Базилевський, Д. Бакаєв, Т. Боднар, О. Вдовичен, О. Губар, Ю. Оборотов, С. Осадчук, В. Резнікова, О. Скакун, Д. Тихомиров, М.П. Харченко, М. Хміль, Г. Чувакова, Т. Яценко та ін. Проте, відсутність цілісного уніфікованого уявлення про зловживання правом та його характерні ознаки породжують різнобічне розуміння правової природи зловживання правом. Задля всебічного осягнення правової природи зловживання суб'єктивним правом сучасні дослідження у світлі науковотеоретичних і практичних потреб вимагають нових підходів і методів вивчення проблеми.

Виклад основного матеріалу. У законодавстві України відсутнє легальне визначення поняття «зловживання правом». Так, згідно ст. 13 ЦК України, при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, у разі дій особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах, у разі використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монополічним становищем на ринку, а також недобросовісної конкуренції суд може зобов'язати особу припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом [15]. При цьому поняття «зловживання правом» не розкривається. Проте, виходячи із змісту статті, О. Кот вважає, що у вказаній нормі ЦК України відображено загальноправовий принцип неприпустимості зловживання правом [5, с. 135]. Зазначений принцип, на його думку, являє собою вимогу до суб'єктів не виходити за межі права в процесі виконання обов'язків і реалізації прав, реалізовувати свої права належним чином [5, с. 135].

Як відмічає М. Хміль, у багатьох нормативно-правових актах сформульовані переліки діянь, які на думку вітчизняного законодавця є зловживанням правом. В ЦК України введена категорія «межі здійснення цивільних прав», але дефініція цього поняття також в ньому відсутня. Зазначені лише «загальні орієнтири», що повинні вказати на вихід уповноваженої особи за межі наданих їй прав. При цьому, деякі критерії носять скоріше не юридичний, а моральний характер [14, с. 13]. Можна констатувати, вважає вчена, що поняття та форми зловживання правом в Україні (у переважній більшості випадків) залишаються оціночними поняттями [14, с. 15].

Через відсутність ознак складу даного діяння в законодавстві неможливо визначити чіткий перелік меж здійснення суб'єктивного права, вихід за які буде свідчити про зловживання особою своїми правами. Варто також додати, що в законодавстві не передбачено конкретних мір юридичної відповідальності саме за несумлінне здійснення приналежного особі права [17, с. 155].

Отже, як доречно відзначає О. Губар, незважаючи на нормативне закріплення вітчизняним цивільним законодавством конструкції недопустимості зловживання правом, вітчизняна доктрина та правозастосовна практика не дають науково обґрунтованих і чітких відповідей щодо поняття, природи та класифікації зловживання правом, їх форм, видів і правових наслідків, що ускладнює відмежування зловживання правом від суміжних правових конструкцій, виявлення особливостей застосування окремих видів зловживання правом [4, с. 3].

Недосконалість діючого законодавства в цілому ряді випадків дає можливість цілком законно зловживати правом та визначати його видом правових аномалій [16, с. 442]. Аномалію слід розглядати як негативне, шкідливе явище правового дисбалансу, що характеризується порушенням корисної міри та загальноприйнятих стандартів в сфері права, якими є зокрема основоположні права та свободи людини, справедливого балансу та нормального стану дійсності та нівелює історично сформоване розуміння суспільної моралі [11, с. 49].

У доктрині цивільного права зловживання правом розглядається як: діяльність суб'єкта з недобросовісної реалізації свого суб'єктивного права не за його призначенням, що заподіє шкоду суспільним інтересам та/або інтересам третіх осіб чи створює реальну загрозу їй заподіяння при формальній правомірності такої діяльності [8, с. 23]; завідомо недобросовісне здійснення цивільних прав способом, що суперечить призначенню права, шляхом вчинення нечесних (лицемірних) дій особи з усвідомленням суто формальної реалізації свого права (під прикриттям його реалізації), порушення інших, визначених законом, меж здійснення цивільного права, з наміром заподіяння шкоди іншій особі [4, с. 6]; специфічне правопорушення, під час якого особа, здійснюючи надане їй державою право, використовує такі способи та форми його реалізації, які завдають шкоду іншим суб'єктам права, і ця шкода є набагато більшою, ніж блага, здобуті особою внаслідок такого здійснення свого права [7, с. 15–19]; особливий вид межової правової поведінки різних учасників правовідносин, який полягає у здійсненні ними своїх суб'єктивних прав або службових повноважень не за призначенням, недозволеними способами, у результаті чого порушуються не приписи норм об'єктивного права, а дух, принципи та ідея права, чим завдається шкода державі, суспільству або особі [3, с. 98]; зловживання правом є соціально-правовим феноменом, що означає наявність певних відхилень у поведінці суб'єктів правовідносин та полягає у заподіянні шкоди суспільним та/або особистим інтересам третіх осіб, а у окремих випадках, така поведінка може містити ознаки правопорушень [2, с. 6].

Більш розлоге визначення зловживанням правом дають Д. Тихомиров та Н. Харченко, котрі під зловживанням правом розуміють особливий вид поведінки, який виражається у діях чи бездіяльності по використанню особою своїх прав у способи, що суперечать призначенню права, які формально не порушують його, внаслідок чого може завдатись шкода інтересам суспільства, держави або окремої особи, причому здебільшого юридична відповідальність за такі діяння не настає (існують винятки у рамках діянь, які порушують інтереси, що прямо охороняються законом, а отже, в даному випадку діяння будуть відноситись до одного з виду правопорушень: цивільні, сімейні, господарські тощо [10, с. 26–29].

Отже, у правовій науці спостерігається відсутність уніфікованого науково-правового визначення поняття «зловживання правом» та не має єдності поглядів щодо юридичної природи цього правового феномену.

Вважаючи, що розуміння сутності зловживання суб'єктивним правом неможливо без встановлення ознак, найбільш характерних для нього у будь-якій ситуації, М. Хміль виділяє наступні: 1. Засіб зловживання правом

(ним завжди виступає суб'єктивне право). 2. Мета зловживання правом. Під час зловживання правом, надане суб'єкту для одних цілей, використовується зовсім для інших цілей. При цьому, призначення конкретного суб'єктивного права визначається загальними принципами права, принципами тієї галузі права, у рамках якої воно було надано, метою і змістом самого суб'єктивного права. Важливість такої ознаки зловживання суб'єктивним правом обумовлена тим фактом, що зловживання виглядає як здійснення права, тому що дії, які його складають (якщо розглядати їх у відриві від мети їхнього здійснення) не виходять за межі дозволеної поведінки. 3. Шкода. Зловживання правом являє собою таке здійснення суб'єктивного права, що заподіює зло. У протиправному випадку правову поведінку не можна віднести до числа зловживань. Зло розглядається як явище тотожне будь-якій соціальній шкоді, що заподіюється суспільним відносинам у процесі реалізації права. 4. Наявність причинно-наслідкового зв'язку між протиправним діянням і негативними наслідками. У деяких випадках в якості додаткової (факультативної) ознаки може виступати мотив зловживання правом [14, с. 11].

О. Губар обґрунтовує такі істотні ознаки зловживання суб'єктивним правом: недобросовісне здійснення цивільних прав за відсутності виправданого інтересу; умисел на зловживання правом; наявність шкоди або створення умов для настання шкоди при зловживанні правом; правова невизначеність внаслідок неможливості використання спеціальної норми, яка регулює недобросовісне здійснення цивільних прав; нормативна заборона поведінки, яка визнається зловживанням правом [4, с. 7].

О. Ганьба до ознак зловживання правом відносить: наявність суб'єктивних прав у конкретного суб'єкта і використання їх не за призначенням; таке зловживання здійснюється умисно; настання негативних юридичних наслідків (шкоди) або загрози їх настання; відсутність прямого порушення приписів норми права [3, с. 96]. Крім того, дослідник вважає, що зловживання правом є межевою поведінкою, оскільки знаходиться на межі між правомірною та протиправною поведінкою (правопорушенням). Вона не є вже правомірною, оскільки не приносить користі особі, суспільству чи державі, а значить не є суспільно корисною, проте вона ще не є правопорушенням, тому що при зловживанні правом відсутнє пряме порушення норм об'єктивного права. Отже, зловживання правом є самостійним видом правової поведінки, адже в ньому відсутній як склад правомірної поведінки (відсутня суспільна користь як елемент суб'єктивної сторони), так і склад правопорушення (відсутність прямого порушення дозволів чи заборон, викладених у нормах об'єктивного права, що є елементом об'єктивної сторони складу правопорушення). При цьому зберігається значна вірогідність переростання (трансформації) зловживання правом у правопорушення [3, с. 96–97].

Аномальність такої юридично «значущої поведінки, спрямованої всупереч істинному призначенню права, реалізованої недобросовісно та з метою досягнення неправомірного результату або завдання шкоди іншим суб'єктам чи суспільству» [2, с. 6], обумовлена різними формами деформації правосвідомості, а також іншими негативними явищами та є проявом неправильного ставлення до права. Деформація (від лат. *deformatio* – спотворення) правової свідомості припускає деякий початковий запас правових знань своєю природою поглядів, знань, установок, які з різних причин перетворилися на якісь інші, неправові конструкції або залишилися правовими лише номінально або частково [13, с. 57]. Деформації правосвідомості є відхиленням від норми, перекрученим відображенням правової реальності, що має наслідком хибні установок та вибір неправильних моделей поведінки [6, с. 64].

Деформації правосвідомості, такі як правовий інфантізм (незнання індивідом своїх прав і свобод), правовий негативізм (небажання користуватися своїми правами і свободами або відмова від їх здійснення), правовий нігілізм (формування чіткої протиправної установки), правовий ідеалізм (прагнення вирішувати всі свої проблеми за допомогою права) негативно впливають на правову поведінку суб'єкта [13, с. 58].

Без сумніву, особа, яка зловживає своїм суб'єктивним правом, має деформовану правосвідомість. Але тут має місце деформація якісно нова, яка одержала назву правового егоцентризму [9, с. 17–18]. В результаті правового егоцентризму як деформації правосвідомості особа вважає себе «центром» правової системи. Вона впевнена, що всі інші суб'єкти та інститути правової системи повинні «обертатися» навколо неї, підпорядковуватись її інтересам. Суб'єктивне право з егоцентричного погляду розглядається індивідом як задоволення лише своїх потреб, а правоохоронна система – як інструмент, покликаний захищати виключно його інтереси. Правовий егоцентризм характеризується також наявністю специфічної правової установки, яка виявляється у готовності суб'єкта задовольнити свою конкретну потребу у вигляді здійснення будь-якого права будь-яким способом [9, с. 17–18]. Саме ці ознаки детермінують поведінку особи, яка характеризується як зловживання правом.

Т. Марусяк розглядає правовий егоцентризм у поєднанні з цинізмом і вважає, що ними є: використання правових норм з метою завдання шкоди іншій особі; сприйняття суб'єктом державних органів і судової системи – як структур, спрямованих на захист виключно його прав і свобод; використання знання права з прагматичною, корисливою метою для досягнення особистих цілей; презирливого ставлення до права, готовності і вміння використовувати знання права для здійснення злочинних діянь, зловживанні правом; переконання у злочинності та корисливості мотивів інших, недосконалість правової системи та її інститутів; переконання у тому, що для досягнення мети порушення закону є допустимим та у деяких випадках необхідним [6, с. 66].

Правові аномалії, на думку О. Ткалі, виникають внаслідок чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру, наприклад таких як наступність нігілістичних традицій – протягом багатьох століть формувалося нігілістичне ставлення до правових норм, що приймалися в угоду владі та втілювалися в життя з порушенням принципів справедливості, свободи та рівності [12, с. 47].

Висновки. Отже, аналіз поняття «зловживання суб'єктивним правом» з позицій вітчизняного законодавства свідчить, що у цивільному законодавстві України відсутнє легальне визначення цього поняття. У нормі ЦК України відображено лише загальноправовий принцип неприпустимості зловживання правом. Через відсутність ознак складу даного діяння в законодавстві неможливо визначити чіткий перелік меж здійснення суб'єктивного права, вихід за які буде свідчити про зловживання особою своїми правами.

Зловживання правом як вид правової аномалії – це така форма реалізації (здійснення) права, за допомогою якої заподіюється шкода іншим учасникам суспільних відносин шляхом здійснення права всупереч з його цільовим призначенням або здійснення дій, що виходять за межі наданих законом прав, якщо такі межі і мета здійснення права встановлені в законі [16, с. 444].

Зловживання правом як юридично-значимий поведінці особи, наділеної суб'єктивними правами, сприяє недосконалість правового регулювання суспільних відносин, низька правова культура та переважання ролі принципу верховенства закону над принципом верховенства права [2, с. 6].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бровченко Т.І., Миргород В.О. Зловживання цивільними правами. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. №3. Том 31 (70). С.51-56
2. Буроменська Н. Л. Поняття і правова природа принципу заборони зловживання правом: автореф. дис. ... канд.юрид.наук. 12.00.01. ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, 2021. 21 с.
3. Ганьба О. Зловживання правом: аналіз наукових поглядів та авторське трактування окремих проблем. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. №1/2. С. 95-99 (с.95)
4. Губар О.С. Недопустимість зловживання правом у цивільному праві України: дис. ...канд. юрид. наук. 12.00.03. Національна Академія правових наук. Науково-дослідний інститут приватного права та підприємництва. 2013. С.3
5. Кот О. Проблема зловживання суб'єктивним правом у цивільному праві України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 4. С. 133 – 141.
6. Марусяк Т. С. Деформації правосвідомості: типологія та межі норми. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2013. Випуск 4 (20). С.62-67
7. Полянський Т. Т. Зловживання правом як специфічне правопорушення. *VIVAT IUSTITIA*. 2006, Вип. 5. с. 15-19
8. Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. Хмельницький. 2013. С. 23–35.
9. Тимошенко В. І. Деформація індивідуальної правосвідомості як передумова зловживання правом. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. №3(89). С.13-22
10. Тихомиров Д. О., Харченко Н. П. Зловживання правом як відхилення від правомірної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Випуск № 38. Том. 1. 2016. С. 26-29
11. Ткаля О.В. Різновиди правових аномалій: загальна характеристика. *Право і суспільство*. 2022. №4. С.47-53
12. Ткаля О.В.. Витоки правових аномалій, їх історичні причини. *Правова держава*. 2021. № 42. С. 45-51.
13. Ткачук А. С. Деформації правосвідомості: їх сутність та наслідки. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць*. Одеса, 2011. № 43. С.56-63
14. Хміль М.М. Принцип неприпустимості зловживання правом (теоретико-правові аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук.12.00.01.Національний університет внутрішніх справ. Харків. 2005. 20 с.
15. Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
16. Чувакова Г. М. Зловживання правом як вид правових аномалій. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. С.440-445
17. Чувакова Г.М. Деякі аспекти правових аномалій. *LEX PORTUS*. 2017. №3(5). С. 155-161
18. Шестопалова Л. Поняття «зловживання» в законодавстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №9. С. 186-192